

چالش‌های سربازی در ایران؛ فراتحلیل کیفی پژوهش‌های موجود

علیرضا اسکندری نژاد،^۱ سیدضیاء هاشمی^۲

شناسه پژوهشگر (ارکید): ۱۹۴X-۷۷۹۴-۰۰۰۰-۰۰۰۱

شناسه پژوهشگر (ارکید): ۲۶۸X-۹۸۰۵-۰۰۰۰-۰۰۰۲

چکیده

پژوهش حاضر با به‌کارگیری روش فراتحلیل کیفی تلاش می‌کند پژوهش‌های حوزه سربازی در ایران را بررسی کند. به این منظور، با گزینش ۲۳ مقاله به‌عنوان نمونه، یافته‌های این حوزه در چند زمینه توصیف و تفسیر شد. نخست مقاله‌ها از رزن تاریخ انتشار و جنسیت پژوهشگران دسته‌بندی شد و سپس پارادایم‌های روشی، گستره‌های پژوهش، رویکردهای پژوهش و تمرکز موضوعی پژوهش‌ها مورد بحث و بررسی قرار گرفت. از حیث شکلی و روش شناختی، پارادایم تفسیری، از حیث رویکرد، روش کیفی و از حیث تمرکز موضوعی، حوزه پزشکی و سلامت بیشترین آمار را در میان پژوهش‌های انجام‌شده دارند. پس از توصیف و تفسیر یافته‌های پژوهشی، برخی مطالعات خارجی در پیوند با سربازی نیز بررسی شد.

از دیدگاه این پژوهش، سربازی در ایران ابعاد گوناگونی دارد که پژوهشگران آن را مثبت یا منفی ارزیابی کرده‌اند. بر پایه تجربیات داخلی و خارجی، سربازی در شکل کنونی آن برای جامعه ایرانی کارکرد چندانی ندارد و نیاز به تغییر شکل و به‌روزرسانی آن بیش از هر زمانی احساس می‌شود.

واژگان کلیدی: نظام‌وظیفه، سربازی، مطالعات سربازی، فراتحلیل کیفی

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران / a.eskandarinezhad@ut.ac.ir

۲. دانشیار جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران / zhashemi@ut.ac.ir

مقاله علمی پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۷/۷/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۷/۱۲/۱۴

دوفصلنامه مسائل اجتماعی ایران، سال سیزدهم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، صص ۲۶-۹

۱. مقدمه و طرح مسئله

خدمت سربازی و نظام وظیفه، بخش بزرگی از جامعه ایران را در سده اخیر درگیر خود کرده است؛ مسئله‌ای که پیشینه‌اش به نظام بنیچه‌داری در زمانه قاجار بازمی‌گردد و تاکنون با اندکی تغییر باقی مانده است. در ساخت حقوقی کشور، قانون خدمت وظیفه عمومی سال ۱۳۶۳ فلسفه خدمت سربازی را چنین تبیین کرده است:

«دفاع از استقلال و تمامیت ارضی و نظام جمهوری اسلامی ایران و جان و مال و ناموس مردم وظیفه دینی و ملی هر فرد ایرانی است و در اجرای این وظیفه کلیه اتباع ذکور دولت جمهوری اسلامی ایران مکلف به خدمت وظیفه عمومی برابر مقررات این قانون می‌باشند و هیچ فرد مشمول خدمت وظیفه عمومی را جز در موارد مصرح در این قانون نمی‌توان از خدمت معاف کرد».

بر پایه این قانون افراد ذکور ایرانی پس از رسیدن به سن هجده‌سالگی موظف‌اند خود را برای گذراندن دوره خدمت اجباری به نهادهای مربوط معرفی کنند.

در نگاه مدافعان خدمت اجباری، مرزهای گسترده جغرافیایی، اقتضانات ژئوپلیتیک، لزوم آمادگی نظامی و اهمیت بازدارنده بودن ارتش بزرگ، از جمله نکته‌هایی است که ضرورت و کارکردهای اجتماعی، سیاسی، نظامی و امنیتی نظام وظیفه را به خوبی نشان می‌دهد (سجادیه و همکاران، ۱۳۹۷). در مقابل پاره‌ای مسائل روانی و فردی مانند اعتیاد، افسردگی، کاهش سلامت همگانی، کاهش عزت‌نفس، افزایش بزهکاری، کاهش همبستگی اجتماعی و سرخوردگی، عوارض اقتصادی مانند اتلاف وقت بدون دریافت مهارت، دور ماندن از اشتغال حرفه‌ای و صدمات کلان اقتصادی به کشور از جمله مهم‌ترین سویه‌های منفی خدمت اجباری است که توسط برخی از متفکرین بیان شده است (محمدی، ۱۳۹۶؛ بهرامی چگنی، ۱۳۹۴؛ دری نوگورانی، ۱۳۸۰؛ سجادیه و همکاران، ۱۳۹۷).

در سالیان اخیر مسئله نظام وظیفه به یکی از موضوعات پرحاشیه در افکار عمومی و جامعه علمی تبدیل شده است. از طرفی برخی از گروه‌های مدنی آن را برای جامعه زیانمند تصویر کرده‌اند و از سوی دیگر توجه محافل علمی نسبت به گذشته بیشتر به این موضوع جلب شده است و از همه مهم‌تر آنکه به نظر می‌رسد سیاست‌گذاران در تکاپوی ایجاد تغییر و تحولاتی در این نهاد دیرپا هستند. همه این موارد موجب می‌شود جامعه‌شناسی تلاش بیشتری برای فهم ژرف‌تر و فراخ‌تر این موضوع داشته باشد.

یکی از مسیرهایی که می‌تواند دانش ما را درباره مسئله سربازی افزایش دهد، بررسی نظام‌مند پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه است. این بررسی مرز دانش موجود را آشکار می‌کند و نقاط نیازمند کوشش‌های علمی جدی‌تر را به پژوهشگران و سیاست‌گذاران نشان می‌دهد. ضرورت انجام چنین پژوهشی نیز شناسایی بهتر خلأها و اولویت‌های علمی، چالش‌های موجود و نقاط مبهم موضوع است. از این منظر، پرسش بنیادین پژوهش حاضر آن است که پژوهش‌های حوزه سربازی و نظام وظیفه در ایران پیرامون چه حوزه‌ها، موضوعات، رویکردها و روش‌شناسی‌هایی صورت پذیرفته‌اند و برجسته‌ترین نتایج آن‌ها چه بوده است؟

۲. چشم‌انداز نظری

چشم‌انداز یا لنز نظری، یکی از مفاهیم مورد استفاده در پژوهش‌های کیفی است که معمولاً به جای چهارچوب نظری در پژوهش‌های کمی به کار می‌رود. در این معنا، «لنز نظری می‌تواند از چشم‌اندازهایی خاص تحصیل شود؛ چشم‌اندازهایی مانند عدالت اجتماعی، فمینیسم، نظریه انتقادی، مداخله مشارکتی یا دیگر چهارچوب‌های مفهومی که نیازها و مشارکت جمعیتی خاص را برمی‌انگیزد و اغلب باعث انجام مداخله می‌شود» (کرسول^۱ و کلارک^۲، ۲۰۱۸).

در این پژوهش، به موضوع سربازی به‌عنوان یکی از مسائل اجتماعی جامعه ایرانی نگاه خواهد شد. در اینجا منظور از مسئله اجتماعی «وضعیت یا الگویی از رفتار اجتماعی است که پیامدهایی منفی برای افراد، جهان اجتماعی یا حتی جهان فیزیکی به همراه دارد» (لئون - گوئررو^۳، ۲۰۱۸: ۵۱).

به نظر می‌رسد خدمت نظام وظیفه در ایران پیامدهای منفی بسیاری را برای جامعه طی سالیان اخیر به همراه داشته است. پژوهش‌های مختلفی که در ادامه مطرح می‌شوند نیز گواه این موضوع‌اند. از سوی دیگر، موضوع سربازی در شمار مسائلی است که افراد فراوانی در ایران آن را مسئله‌مند می‌انگارند و خواهان تغییر آن هستند. بخش مهمی از نگارش ادبیات پژوهشی حوزه سربازی، به یک دهه اخیر بازمی‌گردد. بیرون از حوزه پژوهشی و در حوزه عمومی نیز گفتمانی درباره این دوره اجباری شکل گرفته است (اسکندری‌نژاد، ۱۴۰۰). این موضوع نشان می‌دهد که مسئله سربازی دست‌کم در یک دهه اخیر به دغدغه‌ای اجتماعی در ایران تبدیل شده است. نوشتار حاضر تلاش می‌کند با رویکرد مسائل اجتماعی به موضوع سربازی بنگرد و در حد قلمروی پژوهش به ارائه راه‌حل‌هایی نیز بپردازد.

از ادبیات این حوزه پژوهشی برمی‌آید که بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته از منظر شناخت مسائل مختلف سربازی به‌ویژه مسائل مرتبط با سلامت جسم و روان سربازان به موضوع پرداخته‌اند. پژوهش‌های این حوزه، به‌استثنای چند نمونه محدود، موضعی آسیب‌شناسانه اتخاذ کرده‌اند. گفتمان حاکم بر این حوزه پژوهشی تاکنون مسئله را از دیدگاه آسیب‌ها یا فواید سربازی بر روان و تن سربازان بررسی کرده است. با این‌همه پژوهش‌هایی هم مسئله را از ریزن شاخص‌های کلان اقتصادی، سیاسی و اجتماعی بررسی کرده‌اند، گرچه تعداد این مطالعات اندک است.

در این نوشتار نخست گفتمان‌های غالب بر این حوزه و سپس ایده‌نگریستن به موضوع سربازی از منظر مسائل اجتماعی مطرح می‌شود. بی‌گمان سربازی بر روان و تن سربازان اثرگذار است و بر شاخص‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، آن‌چنان‌که پژوهش‌های مختلف نشان داده‌اند، اثر می‌گذارد؛ اما پژوهش حاضر تلاش می‌کند از چشم‌اندازی نوآفرید به موضوع بنگرد.

1. Creswell
2. Clarck
3. Leon-Guerrero

۳. روش شناسی

روش مدنظر برای انجام این پژوهش، فراتحلیل کیفی است. تمرکز فراتحلیل کیفی بر نقاطی است که فراتحلیل کمی قادر به فراکاو و تفسیر آنها نیست. در واقع، «ایده اساسی فراتحلیل کیفی، فراهم آوردن تصویری جامع و کامل از یافته‌هایی است که موضوع یکسانی را سنجیده‌اند» (تیمولاک، ۲۰۰۹). مزیت فراتحلیل کیفی بر فراتحلیل کمی آن است که این روش، تفسیر پژوهش‌ها را امکان‌پذیر می‌سازد و در جایی که هدف فراتحلیل بیشتر اکتشاف است تا ترکیب نتایج، بسیار سودمند خواهد بود. به بیان دیگر، «تفاوت فراتحلیل کیفی با مرور ادبیات سنتی یا انتقادی این است که فراتحلیل کیفی صرفاً یافته‌ها را جمع‌بندی نمی‌کند؛ بلکه آن‌ها را تفسیر نیز می‌کند» (اندرسن^۱ و همکاران، ۲۰۰۷).

از آنجاکه حوزه سربازی و نظام وظیفه در ایران قلمرو کمابیش بدیع و تازه‌ای است، فراتحلیلی که بخواهد این حوزه را بررسی کند باید از نوع اکتشافی باشد و به تبع هدف پژوهش، پرسش پژوهش نیز پیرامون محور شناخت و توصیف این حوزه شکل می‌گیرد. نمونه‌گیری در فراتحلیل کیفی با فراتحلیل کمی تفاوت چشمگیری دارد. فراتحلیل کیفی در نمونه‌گیری «گزینشی عمل می‌کند و در جایی متوقف می‌شود که پژوهش‌های جدید، نتوانند دیدگاه تازه‌ای را به کار اضافه کنند» (تیمولاک، ۲۰۰۹). در واقع، نمونه‌گیری در این روش به صورت نمونه‌گیری قضاوتی یا گزینشی صورت می‌گیرد.

جامعه آماری این پژوهش، دربرگیرنده کلیه پژوهش‌های منتشرشده طی چهار دهه اخیر (۱۳۶۰ تا ۱۴۰۰) در پایگاه‌های اطلاعاتی نورمگز^۲، گوگل اسکالر^۳، پژوهشگاه علوم انسانی^۴ و SID^۵ است. معیار گزینش پژوهش‌ها وجود کلیدواژه‌های «سربازی» و «نظام وظیفه» در عنوان آن‌هاست. بر این اساس ۶۳ مقاله علمی-پژوهشی استخراج شده است. پایان‌نامه‌ها و رساله‌های باکیفیت نیز از آنجاکه اغلب در قالب مقالات علمی-پژوهشی انتشار یافته‌اند، به صورت جداگانه در این پژوهش لحاظ نشده‌اند.

بر اساس رویکرد کیفی، در نمونه‌گیری این پژوهش آن دسته از مقالات برای تحلیل نهایی برگزیده شدند که دربردارنده دیدگاه‌های متفاوتی نسبت به دیگر مقالات بودند. برای نمونه، ذیل حوزه پژوهشی «پزشکی و سلامت»، مقالات پرشماری به آسیب‌شناسی بدن سربازان پرداخته‌اند که تنها بخشی از مقالات دارای نوآوری از حیث رویکرد، روش شناسی یا یافته‌ها برای تحلیل برگزیده شده‌اند. به همین خاطر، از ۶۳ مقاله موجود، ۲۳ مقاله برای بررسی و تفسیر برگزیده شده‌اند. این ۲۳ مقاله که از حوزه‌های مختلف علمی گردآوری شده‌اند، هرکدام به نحوی بخشی از ماهیت نظام وظیفه را روشن می‌کنند و نتایجی قابل توجه در مورد این حوزه را به مخاطبان عرضه می‌دارند.

1. Timulak
2. Andreassen
3. noormags.ir
4. scholar.google.com
5. ensani.ir
6. sid.ir/journal/fa

پس از نمونه‌گیری و انتخاب ۲۳ مقاله، مقالات برگزیده شده ابتدا از منظر خصوصیات صوری مانند سال نشر و جنسیت پژوهشگران دسته‌بندی شدند. این دسته‌بندی کمک می‌کند تا هم پراکنش تاریخی مقالات نوشته شده در این حوزه را ملاحظه کنیم و هم با توزیع جنسیتی نویسندگان در این حوزه پژوهشی آشنا شویم. پس از ارائه یافته‌های توصیفی درباره سال نشر و جنسیت پژوهشگران، به توصیف و تفسیر یافته‌های اصلی پژوهش خواهیم پرداخت. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، فراتحلیل کیفی صرفاً به توصیف یا تجمیع داده‌ها نمی‌پردازد و آن‌ها را تفسیر نیز می‌کند. از این رو، یافته‌های اصلی پژوهش ذیل پارادایم‌های روشی، حوزه‌های پژوهش، رویکردهای پژوهش و تمرکز موضوعی پژوهش‌ها دسته‌بندی خواهند شد. هر یک از این مقولات، اطلاعات توصیفی و تفسیری مشخصی را در اختیار خواننده می‌گذارد. در نهایت پس از توصیف و تفسیر مقالات حوزه سربازی در ایران، نتایج به‌دست آمده در نسبت با ادبیات تجربی خارجی تفسیر و نتایج برآمده از پژوهش بیان خواهد شد.

۴. یافته‌ها

در این بخش ضمن بحث و بررسی یافته‌های زمینه‌ای و شکلی پژوهش، مهم‌ترین یافته‌های توصیفی و تفسیری مرتبط با پژوهش مطرح می‌شوند. یادآور می‌شود به منظور تقلیل و توصیف یافته‌های فراتحلیل در قالب تمرکز موضوعی پژوهش‌ها از تحلیل محتوای کیفی استقرایی استفاده شده است. در این نوع تحلیل محتوا، پژوهشگران از به‌کارگرفتن مقوله‌های پیشینی می‌پرهیزند و در عوض ترتیبی می‌دهند که مقوله‌ها از داده‌ها ناشی شوند. در این روش، محققان خود را بر امواج داده‌ها شناور می‌کنند تا شناختی بدیع برایشان حاصل آید؛ بنابراین از طریق استقرا، مقوله‌ها از داده‌ها ظهور می‌یابند (هسیه^۱ و شنون،^۲ ۲۰۰۵). به همین منظور، محتوای پژوهش‌های موردنظر با استفاده از کدگذاری سه مرحله‌ای به کدهای اصلی که همان تمرکز موضوعی پژوهش‌هاست، تحلیل محتوا شده‌اند.

جدول شماره ۱: سال انتشار پژوهش‌ها

سال انتشار	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
۱۳۸۰-۱۳۸۵	۱	۴/۳	۴/۳
۱۳۸۶-۱۳۹۰	۴	۱۷/۴	۲۱/۷
۱۳۹۱-۱۳۹۵	۱۱	۴۷/۸	۶۹/۶
۱۳۹۶-۱۴۰۰	۷	۳۰/۴	۱۰۰
کل	۲۳	۱۰۰	

1. Hsieh
2. Shannon

جدول شماره ۲: جنسیت پژوهشگران

جنسیت	فراوانی	درصد
مرد	۵۹	۸۸/۰۶
زن	۸	۱۱/۹۴
کل	۶۷	۱۰۰

جداول شماره ۱ و ۲، سال انتشار پژوهش‌های این حوزه و جنسیت پژوهشگران را نشان می‌دهند. تمرکز پژوهشی در این حوزه مرتبط با اوایل دهه نود است و مردان نیز از حیث انجام پژوهش‌ها بیشترین توجه را به این حوزه داشته‌اند.

جدول شماره ۳: پارادایم‌های روشی و حوزه‌های پژوهش

پارادایم‌های روشی	فراوانی	درصد
تفسیری	۱۱	۴۷/۸۳
اثباتی	۱۰	۴۳/۴۸
عمل‌گرایی	۲	۸/۷۰
کل	۲۳	۱۰۰

حوزه‌های پژوهش	فراوانی	درصد
پزشکی و سلامت	۷	۳۰/۴۳
علوم سیاسی	۵	۲۱/۷۴
مدیریت	۳	۱۳/۰۴
علوم اجتماعی	۳	۱۳/۰۴
تاریخ	۲	۸/۶۹
سایر (علوم اقتصادی، علوم نظامی و معارف اسلامی)	۳	۱۳/۰۲
کل	۲۳	۱۰۰

جدول شماره ۴: رویکردهای پژوهش

رویکرد پژوهش	روش پژوهش	فراوانی	درصد
کمی	پیمایش	۶	۲۶/۰۹
	مطالعه تجربی	۲	۸/۷۰
	مطالعه نیمه تجربی ^۱	۲	۸/۷۰
کیفی	مطالعه اسنادی	۶	۲۶/۰۹
	پدیدارشناسی	۳	۱۳/۰۴
	گراند تئوری	۱	۴/۳۵
	مطالعه موردی ^۲	۱	۴/۳۵
آمیخته	دلفی	۱	۴/۳۵
	طرح جایگذاری ^۳	۱	۴/۳۵
کل		۲۳	۱۰۰

جدول شماره ۳ و ۴، پراکندگی پارادایم‌های روشی، حوزه‌های پژوهشی و رویکردهای پژوهشی را نشان می‌دهند. بر اساس این داده‌ها از حیث پارادایمی «تفسیرگرایی»، از حیث حوزه «پزشکی و سلامت» و از حیث رویکرد «کیفی» بیشترین تعداد مقالات این حوزه را شامل می‌شوند. در ادامه با تقسیم‌بندی موضوعات پژوهش‌های منتخب به هشت حوزه موضوعی، به تفسیر و بررسی عمیق‌تر پژوهش‌ها خواهیم پرداخت.

۱. «علاوه بر مطالعات همبستگی و تجربی (Experimental)، مقوله میانه‌ای وجود دارد که از برخی جهات با مطالعه تجربی و از برخی جهات با مطالعه همبستگی شباهت دارد. از این لحاظ شبیه مطالعه تجربی و متفاوت با مطالعه همبستگی است که آزمایشگر مطالعه خود را با به دست آوردن دو یا چند گروه متمایز از آزمودنی‌ها که بعداً از لحاظ یک متغیر سنجیده می‌شوند شروع می‌کند؛ اما از این لحاظ با مطالعه تجربی تفاوت دارد که آزمودنی‌ها در این نوع مطالعه با استفاده از روش تصادفی به گروه خاصی اختصاص داده نمی‌شود؛ یعنی عضویت گروه به طور طبیعی صورت می‌گیرد. به این پژوهش‌ها، پژوهش‌های شبه تجربی (تجربی ناما) (Pseudo-Experimental) گفته می‌شود» (هومن، ۱۳۹۱: ۳۹۴).

2. Case study

۳. در طرح‌های پژوهشی آمیخته، طرح جایگذاری (embedded design) شامل جمع‌آوری حجم عظیمی از داده‌های کمی و کیفی است. پژوهشگران با استفاده از این طرح می‌توانند از روش همبستگی برای تحلیل داده‌ها استفاده کنند.

جدول شماره ۵: تمرکز موضوعی پژوهش‌ها

موضوعات	فراوانی	درصد
سلامت جسم و روان سربازان	۸	۳۴/۷۸
کارکردها و کژکارکردهای سربازی	۵	۲۱/۷۴
شکل‌گیری سربازی	۳	۱۳/۰۴
تجربه زیسته سربازان و نگرش افراد نسبت به سربازی	۳	۱۳/۰۴
اقتصاد سربازی	۱	۴/۳۵
تحلیل سربازی از منظر موافقان و مخالفان	۱	۴/۳۵
آینده‌پژوهی سربازی	۱	۴/۳۵
رویکرد دینی به سربازی	۱	۴/۳۵
کل	۲۳	۱۰۰

۴-۱. تجربه زیسته سربازان و نگرش افراد نسبت به سربازی

تجربه زیسته سربازان و نگرش افراد نسبت به سربازی، نخستین موضوع متمرکز قابل بررسی است که حول نگرش‌ها، تجربیات زیسته و بینش افراد نسبت به سربازی، خود سربازان و همچنین افراد دارای کارت پایان خدمت شکل گرفته است. در این حوزه که عمدتاً با روش‌های تفسیری کیفی گره خورده است، تجربیات زیسته افراد نسبت به سربازی و همچنین تجربه زیسته‌ای که افراد از پدیده سربازی دارند بیان می‌شود. آنچه از این پژوهش‌ها قابل استخراج است، نوع نگاه و تجربه افراد از سربازی است.

به‌عنوان مثال، سیدی، سیدی و صلواتیان (۱۳۹۵) نشان داده‌اند که سربازان در سه دوره پیش، حین و پایان سربازی تجارب نسبتاً ناخوشایندی را از سر گذرانده‌اند. همچنین سیدی و سیدی (۱۳۹۵) بر مشکلات و چالش‌های سربازان عضو هیئت علمی پرداخته‌اند. سینایی (۱۳۹۴) نیز در یک مطالعه کمی نشان داده است که اغلب دانشجویان پسر مورد پژوهش، خواستار کاهش مدت سربازی و طرح‌های جایگزین آن هستند. این سه پژوهش هرکدام به‌نوعی درک و نگرش افراد نسبت به پدیده سربازی را در دوره‌های زمانی مختلف به تصویر می‌کشند. مردان می‌توانند پیش از آغاز دوره سربازی نسبت به آن تجربیات یا درک خاص خود را داشته باشند. پسران دانشجوی نسبت به دوره سربازی سیمای مثبتی در نظر نداشتند و خواهان طرح‌های جایگزین یا کاهش طرح سربازی فعلی بودند. همچنین سربازانی که حین خدمت مورد پژوهش قرار گرفته بودند نیز تجربیات چندان مثبتی را از دوره سربازی اظهار نکرده‌اند.

۲-۴. کارکردها و کژکارکردهای سربازی

کارکرد و کژکارکرد مفاهیمی آشنا در ادبیات جامعه‌شناسی هستند. در این پژوهش کارکرد به معنی «تطابق نظام [با نیازها]» و کژکارکرد «به معنای پیامدهای عدم انطباق که به بی‌ثباتی و تغییر نظام می‌انجامد» به کار رفته است (مرتون،^۱ ۱۹۶۸: ۹۵). در این معنا مقصود از کارکردهای سربازی، آن دسته از فعالیت‌ها، کنش‌ها یا اقدامات است که از سوی پژوهشگران این حوزه به‌عنوان تطابق با نظام اجتماعی شناسایی شده است. از سوی دیگر کژکارکردهای سربازی شامل آن دسته از امور می‌شود که برخلاف انتظارات، باعث بی‌ثباتی یا اختلال در نظام اجتماعی شده‌اند. در این بستر، می‌توان پژوهش‌های انجام‌شده را در ذیل این دو مقوله تعریف کرد.

فیروزجائیان و جان محمدی لرگانی (۱۳۹۷) و بوالحسنی، بیک و یداللهی (۱۳۹۸) در پژوهش‌های خود نشان داده‌اند که مزایای سربازی برای نظام اجتماعی بسیار بیشتر از مضرات آن است. افزایش مهارت‌های زندگی، مستقل شدن، مسئولیت‌پذیری و بهبود خصایص اخلاقی و فردی از جمله مزایای نظام‌وظیفه برای پسران است. این دسته از پژوهش‌ها بیانگر مواضع مسئولین نظام‌وظیفه در قبال این دوره اجباری است. در واقع، بانیان نظام‌وظیفه در ایران نیز به این موضوع تأکید می‌کنند که علی‌رغم مسائل، چالش‌ها و مشکلات سربازی برای پسران جوان، مزایای این دوره می‌تواند به آن‌ها در زمینه‌های مختلفی کمک کند و در سطح کلان نیز به تأمین منافع کشور کمک خواهد کرد.

باوجوداین، برخی از پژوهشگران معتقدند نقصان‌های این دوره اجباری بیشتر از مزایای آن است. علی‌حسینی، مهدیان و ربیعی‌نیا (۱۳۹۴) نشان داده‌اند که دوره سربازی تأثیر مثبتی بر شاخص همبستگی اجتماعی و سایر مؤلفه‌های اجتماعی ندارد. سینایی و مسعودی (۱۳۹۱) نیز گرچه بر برخی از کارکردهای مثبت نظام‌وظیفه تأکید کرده‌اند؛ اما معتقدند سربازی در حوزه جامعه‌پذیری، خصوصاً جامعه‌پذیری سیاسی، نقش مثبتی ایفا نمی‌کند.

۳-۴. تحلیل سربازی از منظر موافقان و مخالفان

بررسی آرای موافقان و مخالفان سربازی در ایران، از موضوعات مهمی است که در پژوهش‌های اجتماعی به آن کمتر پرداخته شده است. گرچه این حوزه موضوعی در ادبیات سربازی پر بسامد نیست؛ اما پژوهش سجادیه، اکبری، سرآبادانی و تراب‌زاده جهرمی (۱۳۹۷) ابعاد جدیدی از حوزه سربازی در ایران را روشن می‌کند. در این پژوهش ضمن بررسی تاریخ سربازی و وضعیت کنونی خدمت اجباری در کشورهای مختلف جهان، راهکارهای متفاوت قابل‌ارائه در خصوص تغییر شکل سربازی در ایران بررسی شده است. این پژوهش همچنین با چهارچوب نظری خاص خود، نظرات موافقان و مخالفان نظام‌وظیفه را در قالب دو رویکرد پیامدگرایی و وظیفه‌گرایی خلاصه کرده است. می‌توان ضمن بررسی این پژوهش به‌عنوان حوزه‌ای مجزا آن را در نسبت با حوزه قبلی یعنی کارکردها و کژکارکردهای خدمت سربازی نیز تحلیل کرد.

1. Merton

از منظر موافقان خدمت سربازی، این دوره باعث افزایش امنیت کشور، آموزش جوانان، آمادگی دفاعی کشور و برقراری عدالت اجتماعی می‌شود. مخالفان اما معتقدند که نظام وظیفه در وظایف خود از جمله تربیت جوانان و توجه به استعدادها دچار کاستی است و عملاً عمر پسران جوان را تلف می‌کند. مجموع این نظرات به تفصیل در جدول شماره ۶ بیان شده است.

جدول شماره (۶) دیدگاه موافقان و مخالفان سربازی

مخالف		موافق		اصل وجود خدمت وظیفه	عناصر خط‌مشی خدمت وظیفه سربازی
وظیفه‌گرایی	پیامدگرایی	وظیفه‌گرایی	پیامدگرایی		
	شکست در آموزش و تربیت	وظیفه دفاع وظیفه آمادگی دفاعی	تأمین امنیت آموزش و تربیت جوانان	اجباری همگانی	
عدم توجه به استعدادها	اتلاف عمر و تخریب انگیزه جوانان	وظیفه دفاع	کاهش هزینه‌ها از قبل نیروی انسانی ارزان		
مخالف آزادی انتخاب افراد	هزینه‌بر بودن و نداشتن صرفه اقتصادی و امنیتی	وظیفه آمادگی دفاعی	برخورد یکسان با همهٔ مشمولین اشتغال پایدار و مؤثر		
در نظر نگرفتن حق معامله و انتقال خدمت وظیفه	اختلال در ورود جوانان به عرصه‌های اشتغال پایدار و مؤثر	خدمت به کشور به ازای دریافت خدمات از کشور در طول زندگی	تشکیل خانواده		
استثمار نیروی جوان	اختلال در تشکیل خانواده				

برگرفته از: سجادی، اکبری، سرآبادانی و ترابزاده جهری (۱۳۹۷)

۴-۴. اقتصاد سربازی

«اقتصاد سربازی» حوزه‌ای پراهمیتی است که به هزینه‌ها و مزایای اقتصادی ارجاع دارد و در ایران کمتر مورد توجه پژوهشگران واقع شده است. از منظر پژوهشگران و ناظران، سربازی می‌تواند زیان‌آور یا سودبخش باشد. مدافعان خدمت وظیفه از منظر تأمین رایگان نیروی انسانی برای دولت و آموزش مهارت‌های مختلف از جمله مهارت‌های کار از این دوره به نیکی یاد می‌کنند؛ درحالی‌که مخالفان معتقدند خدمت سربازی می‌تواند تأثیرات منفی بسیاری بر حیات شغلی سربازان داشته باشد و مخارج دولت را نیز به خاطر استفاده از ارتش غیرحرفه‌ای افزایش دهد.

یکی از نگرانی‌های اقتصادی در خصوص خدمت سربازی، آن است که دولت با استفاده از مردان جوان در این دوره، بازار کار را از افراد مستعدی که می‌توانند در صنایع مختلف استخدام شوند خالی می‌کند. این موضوع از یک‌سو به کاهش بهره‌وری اقتصادی و از سوی دیگر به افزایش دستمزدها می‌انجامد. مسئله پراهمیت دیگر، مخارج هنگفتی است که دولت بابت آموزش و نگهداشت ارتش غیرحرفه‌ای باید پرداخت کند.

در مقابل، به باور ناظران موافق خدمت سربازی نظام‌وظیفه می‌تواند باعث خلق شغل و رشد اقتصادی شود؛ چراکه آموزش‌های حین خدمت افراد را برای اشتغال آماده می‌کند. از طرف دیگر، سربازی یکی از راه‌های مقابله با فقر و بیکاری است؛ چراکه افراد محروم جامعه این فرصت را می‌یابند که به خدمات آموزشی، دستمزد و خدمات بهداشتی و درمانی دسترسی پیدا کنند. در همین راستا دری‌نوگورانی (۱۳۸۰) در پژوهشی اقتصاد سربازی در ایران را از منظر شاخص‌های خرد و کلان تحلیل کرده است. از منظر این پژوهش، سربازی باعث اختلال در بازار کار و سطح دستمزدها در جامعه می‌شود. همچنین خدمت سربازی باعث می‌شود تا تصمیم‌گیران کلان اقتصادی به علت کم‌هزینه دانستن خدمت سربازی، تصمیمات غیردقیقی اتخاذ کنند.

۴-۵. سلامت جسم و روان سربازان

غنی‌ترین حوزه پژوهش سربازی از نظر کمیت پژوهش‌ها، حوزه موضوعی سلامت جسم و روان سربازان است که پژوهشگران بسیاری از رشته‌های تحصیلی مختلف به آن پرداخته‌اند. در این حوزه پژوهشی، سلامت جسم سربازان از منظر شاخص‌های مختلف و سلامت روحی آنان نیز بر اساس معیارهای روان‌شناختی متنوع بررسی شده است.

برخی از پژوهشگران این حوزه به تأثیرات خدمت سربازی بر سطح تنش، احساس ترس و وحشت و سایر آسیب‌های روانی اشاره کرده‌اند. در سطح فیزیولوژیک نیز پژوهشگران بدین به اثرات مخرب سربازی بر جسم سربازان به‌عنوان یکی از آسیب‌های عمده سربازی اشاره داشته‌اند. از سوی دیگر ناظران و پژوهشگران خوش‌بین بر تأثیر مثبت سربازی بر احساس مسئولیت‌پذیری و رشد مهارت‌های فردی و ورزیده شدن جسم سربازان اشاره کرده‌اند.

در ایران نیز مطالعات متعددی در این زمینه انجام شده است. دسته‌ای از پژوهش‌های این حوزه تمرکز خود را بر سنجش شاخص‌های بدنی و آمادگی جسمانی سربازان گذاشته‌اند و معتقدند دوره سربازی یا دوره آموزشی آن می‌تواند تأثیرات مثبتی بر سربازان بگذارد (رحمانی، یکانی نژاد و درستی مطلق، ۱۳۹۶؛ چگینی، ۱۳۸۷؛ حیدری و همکاران، ۱۳۸۸). از نظر این پژوهش‌ها، چالاک‌ی، ورزش، تمرین و مواردی از این قبیل تأثیر جسمانی مثبتی دارد و جوانان را از نظر جسمانی آماده می‌کند.

دسته دیگر پژوهش‌ها با نگاهی که به وضعیت اسکلتی-عضلانی، اعتیاد، کیفیت خواب، اختلالات روانی و سلامت عمومی داشته‌اند، این نهاد را دارای تأثیرات منفی بر جسم و روان سربازان دانسته‌اند (قادری و همکاران، ۱۳۹۶؛ احمدی و همکاران، ۱۳۹۲؛ ابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۵؛ ضرغامی و همکاران، ۱۳۹۷؛ ملاهادی و سالاری، ۱۳۹۹). از منظر این دسته از پژوهش‌ها، سربازی نه تنها تأثیر مثبتی بر جسم و روان سربازان نمی‌گذارد؛ بلکه آن‌ها را از این نظر دچار صدماتی می‌کند که بعضاً غیرقابل جبران است.

۶-۴. تاریخ سربازی

پژوهش‌هایی که از منظر تاریخی به موضوع سربازی پرداخته‌اند، از حیث تبارشناسی و آشنایی با زمینه‌های شکل‌گیری سربازی کمک شایانی به ما می‌کنند. آن‌ها ضمن تبارشناسی این پدیده تا دوره قاجار و اشکال ابتدایی آن نظیر بنیچه‌داری، مهم‌ترین دوره شکل‌گیری سربازی را در عصر پهلوی اول جست‌وجو کرده‌اند و سربازی را محصول شرایط خاصی دانسته‌اند که در این دوره پیش آمده است. در همین راستا سینایی (۱۳۸۹) و نیازی و شالچی (۱۳۹۲) شکل‌گیری پدیده سربازی را با فرایند تکوین دولت-ملت و شکل‌گیری ناسیونالیسم در ایران مرتبط دانسته‌اند. ایمانی و قاسمی (۱۳۹۵) نیز معتقدند ورود واژه ملت به ادبیات رسمی ایران، مولد سیاست‌گذاری در خصوص خدمت سربازی بوده است. در واقع مفهوم ملت که مفهومی نوین و مدرن است، با فرایند ساخت و تکوین ارتش در ایران همراه شده است؛ زیرا اساساً شکل‌گیری ملت ممکن نمی‌شد، مگر آنکه از مرزهای آن توسط نیرویی عظیم و سازمان‌یافته دفاع شود.

۷-۴. آینده پژوهی سربازی

در پژوهش‌های مرتبط با آینده پژوهی، روندهایی که ممکن است پدیده سربازی در افق‌های زمانی آتی طی کنند، مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

در همین راستا، نظری زاده و همکاران (۱۳۹۰) اعتقاد دارند که در افق ۱۵ ساله آینده کشور، شاهد توسعه فنون ارتباطی و اطلاعاتی مهمی خواهیم بود و تهدیدهای امنیتی و دفاعی گوناگون بیشتری پیدا خواهند کرد. به همین خاطر کمیت نیروی نظامی اهمیت کمتری پیدا می‌کند و نیاز به استفاده از نیروهای مجرب و آموزش‌دیده افزایش خواهد یافت. با این حال، به دلیل تداوم تهدیدهای خارجی و ضرورت تقویت مؤلفه‌های قدرت ملی، کماکان تأکید بر استفاده از نیروی انسانی وجود خواهد داشت. علی‌رغم نیاز حاکمیت به استفاده از نیروهای انسانی در این زمینه، تمایل جوانان به نظامی‌گری و سربازی اجباری رو به افول خواهد

رفت. در کل به نظر می‌رسد در آینده نمی‌توان با اتکا به سربازان وظیفه وارد جنگ‌های با فناوری بالا شد و این نیروها با توجه به آموزش‌هایی که می‌بینند، توانایی چندانی در نبردهای با تکنولوژی بالا نخواهند داشت.

۸-۴. ابعاد دینی موضوع سربازی

معدود پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه، سربازی را از نظرگاه دینی و فقهی بررسی کرده‌اند. حلیمی جلودار و پاتیار (۱۳۹۲) با بررسی متون دینی از جمله قرآن و نهج‌البلاغه به بررسی دیدگاه‌های اسلامی در خصوص سربازی پرداخته‌اند. از نظر این پژوهشگران، در قرآن و کلام امامان شیعه تأکید ویژه‌ای بر سربازی شده است؛ چون از ملزومات داشتن یک حکومت سالم، داشتن ارتشی قوی است. در واقع آن‌ها معتقدند یکی از ارکان مهمی که دین اسلام به آن اشاره دارد، داشتن سپاهی نیرومند برای حفظ حکومت است و در همین راستا آن‌ها سربازی اجباری را یکی از نهادهای بسیار مفید فایده تلقی می‌کنند.

۹-۴. ابعاد بین‌المللی موضوع سربازی

در این قسمت، برخی از پژوهش‌های مهم جهانی در حوزه سربازی بررسی می‌شوند. هدف از چنین بحثی، ارائه سیمای سربازی در جهان و مقایسه آن با وضعیت و موقعیت ایران است. تحولات جهانی حوزه سربازی بیانگر آن است که بخش قابل توجهی از کشورهای جهان با گذار از سربازی اجباری، به آشکال جدیدی از تشکیل ارتش رسیده‌اند. ژن^۱ و سلدن^۲ (۲۰۰۲) نشان می‌دهند بسیاری از کشورهای اروپایی با پایان جنگ سرد خدمت اجباری را لغو و ارتش حرفه‌ای را تأسیس کرده‌اند. ارتش حرفه‌ای یا نیروهای سراسر داوطلب، مبتنی بر استخدام افرادی است که آموزش‌های نظامی لازم را دیده‌اند و برخلاف سربازان وظیفه، با میل و اراده خود به ارتش وارد می‌شوند. کلور^۳ و سگال^۴ (۲۰۱۲) با بررسی تغییر نوع نگاه به سربازی در ایالات متحده، تبعات سیاسی و اجتماعی این تغییر را برشمرده‌اند. از نظر آن‌ها، تغییر سربازی از وضعیت خدمت اجباری به یک حرفه اقتصادی معنای ارتش را تغییر داد. از نظر اقتصادی، نیروهای تماماً داوطلب از نظر حجم کوچک‌ترند و در عین حال هزینه بیشتری برای کشور دارند. از نظر ایدئولوژیک، تغییر به یک نیروی تماماً داوطلب، نشان‌دهنده تغییر شکل رابطه میان شهروند و دولت از یک تعهد سیاسی به ترکیبی از خدمات مالی و شهروندی است. با گذار از خدمت اجباری (۱۹۷۳)، ارتش آمریکا به ارتشی حرفه‌ای‌تر و کارآمدتر تبدیل شد. نیروی تماماً داوطلب، نیروی گران‌بهرتری است و به کار بستن این نیروها مستلزم پرداخت حقوق بیشتر، مسکن بهتر، مزایای پزشکی و مستمری بالاتر است.

1. Jehn
2. Selden
3. Clever
4. Segal

در کل می‌توان گفت که هزینه‌های سیاسی و اجتماعی تغییر از خدمت اجباری به خدمت داوطلبانه، تغییری پرهزینه اما مثمرتر و اثربخش بود. پوتوورا^۱ و واگنر^۲ (۲۰۰۷) ارتباط نظام خدمت اجباری و خودکامگی سیاسی را بررسی کرده‌اند. از نظر آن‌ها، سربازی اجباری هنوز جان مردان جوان بسیاری را در کشورهای آسیایی، اعضای سابق اتحاد جماهیر شوروی، آمریکای لاتین، جهان عرب و خاورمیانه به خطر می‌اندازد. سربازان به‌واسطه خدمت اجباری بار مضاعفی را متحمل می‌شوند. نه تنها به آن‌ها حقوقی کمتر از میزان حداقل دستمزد داده می‌شود؛ بلکه آن‌ها ناچار می‌شوند تحصیلات خود را نیز به تعویق بیندازند. هزینه‌های فردی و اجتماعی چنین مسئله‌ای بسیار زیاد است. این روزها کشورهایی جوانان را بیشتر به خدمت اجباری وادار می‌کنند که تخاصم بیشتری در سیاست خارجی دارند و در داخل نیز نیروهای خودکامه‌تری هستند.

مجموعه تحولات سربازی در عرصه جهانی نشان می‌دهد شکل سربازی اجباری کارکرد چندانی برای غالب کشورهای جهان نداشته است و بسیاری از کشورهای جهان به الگوهای جدیدی مثل ارتش تماماً حرفه‌ای رسیده‌اند که کارایی بیشتری برای جامعه دارد. با این حال هرگز نباید فراموش کرد که در شماری از کشورهای جهان سربازی اجباری کماکان برقرار است. روسیه، ایران، کوبا، مصر، مکزیک، سوریه، کلمبیا، ویتنام، کره شمالی، یونان، اوکراین، آذربایجان، لیبی و تونس از جمله کشورهایی هستند که در آن‌ها همچنان سربازی اجباری برقرار است (سجادیه و همکاران، ۱۳۹۷).

۵. بحث و نتیجه‌گیری

از فراتحلیل پژوهش‌های سربازی برمی‌آید علی‌رغم اهمیت مسئله سربازی برای جوانان به‌ویژه پسران و همچنین خانواده‌های ایرانی، ادبیات پژوهشی این موضوع از غنای چندانی برخوردار نیست و چندان به آن پرداخته نشده است.

نخستین نکته درباره ادبیات پژوهشی این حوزه، نقش پررنگ پژوهش‌های پزشکی و حوزه سلامت است. در واقع مسائل مرتبط با حوزه سلامت روان و تن سربازان بیش از هر حوزه دیگری مورد توجه بوده است و پژوهشگران این حوزه‌ها نقش بیشتری در پژوهش‌های سربازی داشته‌اند. با وجود این، نگاهی که بر این حوزه حاکم بوده نگاهی آسیب‌شناسانه است و پژوهش‌های عمیق‌تر روان‌پزشکی و روان‌کاوی در حوزه سربازی صورت نپذیرفته است.

نکته دوم آنکه پژوهش‌های صورت‌گرفته در حوزه سربازی بیشتر به جزئی یا بخشی خاص از این پدیده پرداخته‌اند و نمایی فراگیر از آن به دست نداده‌اند. بدین سان، پژوهشی درباره نگرش‌های جامعه در مورد سربازی یا در خصوص نگرش سربازان به این پدیده انجام نشده است. می‌توان احتمال داد ملاحظات نظامی یا امنیتی در نپرداختن به نگرش‌های مرتبط با سربازی بی‌تأثیر نبوده است.

1. Poutvaara

2. Wagener

نکته سوم، مرتبط با جنسیت پژوهشگران و موضوعیت نیافتن آن برای زنان است. غلبه مردان در این حوزه پژوهشی، مؤید چندین موضوع است که یکی از آن‌ها پروبلماتیک نشدن این مسئله در میان آحاد پژوهشگران است. اینکه زنان توجه کمتری به پدیده سربازی دارند، چه بسا به دلیل اندک بودن تجربیات زیسته مستقیم آن‌ها از این پدیده در سنجش با مردان است. به نظر می‌رسد طی سالیان آینده و با اهمیت پیدا کردن مسئله سربازی نزد بخش بزرگ‌تری از جامعه، توجه پژوهشگران زن هم بیشتر نسبت به پدیده سربازی جلب شود. نکته چهارم، اما ناظر بر ملاحظات حاکم بر حوزه سربازی است. مقدس تلقی شدن این پدیده در دهه‌های مختلف، مطالعه نقادانه این حوزه را دشوار کرده است و این موضوع را می‌توان در قلم پژوهشگران این حوزه مشاهده کرد. فارغ از کارآمدی یا ناکارآمدی سربازی اجباری، پژوهشگران باید بتوانند با موضوع نظام وظیفه مانند دیگر پدیده‌های اجتماعی روبه‌رو شوند و آن را از منظری علمی بررسی کنند؛ موضوعی که احتمالاً در سالیان آینده شاهد آن خواهیم بود. از دید مدافعان سربازی اجباری، موقعیت جغرافیایی و سیاسی خاص کشورهایی همانند ایران و لزوم تأمین امنیت کشور، ایجاب می‌کند این صورت خاص از ارتش در کنار سایر اشکال حرفه‌ای به حیات خود ادامه دهد. با وجود این، نباید فراموش کرد که تجربه حرکت به سوی ارتش تماماً حرفه‌ای در بیشتر نقاط جهان تجربه‌ای کمابیش موفق بوده است که نشان‌دهنده نوع نگاه دولت به ملت است و می‌تواند کشورها را به سوی مردم‌سالاری بیشتر پیش ببرد.

شکل کنونی سربازی در ایران، ملازم بروندهای مثبت و منفی متفاوتی است. سربازی در ایران تجربه‌ای مسئله‌ساز است که جامعه و افکار عمومی در سالیان گذشته به آن توجهی ویژه داشته‌اند و تغییر ساختار آن را خواسته‌اند. مهارت‌محور شدن خدمت سربازی، تنوع بخشیدن به شکل گذراندن این دوره به فراخور تحصیلات، امری‌های تخصصی سربازی، افزایش حقوق سربازان وظیفه و دیگر تحولات رخ داده در سالیان گذشته، گویای لزوم تغییراتی است که سیاست‌گذاران ضرورت آن را دریافته‌اند. با این حال، واضح است که اراده‌ای برای استحاله سربازی اجباری به شکل و صورتی جدید وجود ندارد. احتمالاً مخاطرات امنیتی - نظامی و سایر انگیزه‌ها در نگهداشت این شکل از سربازی همچنان دست بالا را دارند. از همین رو باید انتظار داشت که سربازی اجباری یا نظام وظیفه دست‌کم در سالیان آینده الگوی چیره در ایران باشد و تغییرات تنها در دل همین ساختار رخ دهد. باید دید مهارت‌محور شدن سربازی و تغییرات اخیر این پدیده به چه پیامدهایی می‌انجامد و تا چه اندازه می‌تواند خشنودی سربازان و منافع ملی را به صورت هم‌زمان برآورده کند، با وجود این و پیش از مشاهده بروندهای این تغییرات، افزایش دستمزد سربازان، مهارت‌محور شدن سربازی، توسعه سربازی‌های تخصصی در قالب امریه، تمرکز بر خدمات علمی و تخصص‌محور شدن دوره سربازی برای دانش‌آموختگان دوره‌های تحصیلات تکمیلی و دیگر تغییرات مرتبط می‌تواند تاندازه‌ای از آسیب‌های سربازی اجباری در ایران بکاهد.

پژوهش حاضر که با روش فراتحلیل کیفی انجام شد، نکته‌های مهمی را در حوزه پژوهشی سربازی در ایران روشن کرد. مشخص شدن پارادایم‌های غالب در حوزه پژوهشی مطالعات سربازی، شناسایی حوزه‌های پژوهش سربازی در ایران و آشنایی با رویکردهای پژوهشی و تمرکز موضوعی پژوهش‌ها در این حوزه، از جمله این نکته‌هاست.

اهمیت این فراتحلیل کیفی از آن روست که ادبیات پژوهشی حوزه سربازی در ایران تاکنون مورد کاوش قرار نگرفته است. همچنین با توجه به اهمیت یافتن سیاست‌گذاری در حوزه سربازی در یک دهه گذشته، این پژوهش می‌تواند در راستای سیاست‌گذاری سربازی در ایران سودبخش باشد؛ و سرانجام فراتحلیل یافته‌های پژوهش‌های حوزه سربازی در ایران و تطبیق آن با برخی از یافته‌های پژوهش‌های خارجی، افزون بر کمک به شناسایی ابعاد پژوهش علمی در حوزه سربازی در ایران می‌تواند در تعیین گام‌های آتی پژوهش حوزه سربازی کارساز واقع شود.

در حال حاضر تقریباً هیچ داده مستند علمی در سطح ملی درباره نگرش‌های مردم نسبت به سربازی در اختیار نیست؛ از این رو به منظور تقویت ادبیات حوزه سربازی، انجام پژوهش‌های نگرش‌سنجی یا پیمایش‌های عمیق منطقه‌ای و ملی در خصوص سربازی بایسته به نظر می‌رسد. همچنین پژوهش‌های جامعه‌شناختی و روان‌شناختی عمیق‌تری در زمینه سربازی نیاز است. بیشتر پژوهش‌های این دو رشته به بررسی‌های آسیب‌شناختی سربازی پرداخته‌اند و نیاز است که از منظرهای متفاوتی که لزوماً با حوزه آسیب همراه نیست نیز پدیده سربازی مطالعه شود. افزون بر این‌ها، بررسی تطبیقی نهاد سربازی با آنچه در جهان وجود دارد می‌تواند مولد بینشی ژرف از این پدیده باشد. امروزه نهاد سربازی اجباری در بسیاری از کشورها منسوخ شده است؛ گرچه کشورهای پرشماری هم وجود دارند که در آن‌ها این نهاد به قوت خویش باقی است. لازم است که تجربیات سربازی اجباری در ایران با تجربیات دیگر کشورها مقایسه شود تا از این راه به داده‌های ارزشمندتری دست پیدا کنیم.

سرانجام این‌که «سربازی» حوزه‌ای بسیار پراهمیت و دارای ابعاد امنیتی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی گسترده‌ای است. بی‌گمان با انجام یک یا چند پژوهش، همه ابعاد این حوزه پیچیده قابل بررسی نیست و پژوهش حاضر در راستای شناخت بخشی از ابعاد این حوزه به انجام رسیده است. با این حال، انجام پژوهش‌های مستمر در این حوزه و بررسی عمیق دیدگاه متخصصان این حوزه در چهارچوب طرح‌های پژوهشی و آگاهی از نظرات متولیان امر در ارتباط با سربازی، می‌تواند به شناخت بیشتر و علمی‌تر سربازی در ایران منجر شود و سیاست‌گذاری‌های مرتبط با این حوزه را به مسیری دقیق‌تر هدایت کند.

منابع

- ابراهیمی، حمیده؛ علی‌افسری مققانی، ابراهیم؛ رحمانی، وحید و پیاوه، لاله (۱۳۹۵). بررسی وضعیت سلامت عمومی دانشجویان پسر مشمول نظام وظیفه دانشکده علوم پزشکی مراغه دارای معافیت تحصیلی. مجله علوم پزشکی زانکو، سال هفدهم، ۵۴: ۴۴-۳۵.
- احمدی، خدابخش؛ کریمبخش، علیرضا؛ مهرآزما، علیرضا؛ ثالثی، محمود و نجفی منش، زهرا (۱۳۹۲). بررسی الگوی سوء‌مصرف مواد در سربازان. طب نظامی، سال پانزدهم، ۴: ۲۴۳-۲۳۵.
- اسکندری نژاد، علیرضا (۱۴۰۰). تحلیل ماندگاری در نظام آموزش عالی با تأکید بر تعلیق خدمت نظام وظیفه؛ مورد مطالعه دانشجویان دانشگاه تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
- ایمانی، علی و قاسمی، علی‌اصغر (۱۳۹۵). سیاست‌گذاری خدمت سربازی و فرایند ملت‌سازی در ایران. پژوهش‌های راهبردی سیاست، سال پنجم، ۱۸: ۶۶-۳۵.

- بوالحسنی، خسرو؛ بیک، علی اصغر و یداللهی، رضا (۱۳۹۸). تأثیر مهارت‌ورزی سربازان بر زندگی آنان بعد از رهایی از خدمت سربازی. مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، سال نهم، ۳۷: ۲۷۸-۲۵۰.
- بهرامی چگنی، یاسر (۱۳۹۴). تحلیل جامعه‌شناختی خدمت سربازی در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی.
- چگینی، سهیلا (۱۳۸۷). شیوع چاقی در مردان جوان تهرانی (۱۸ تا ۲۵ ساله) در زمان ورود به خدمت نظام‌وظیفه (شهریور ۱۳۸۶). مجله عدد درون‌ریز و متابولیسم ایران، سال دهم، ۶: ۶۱۳-۶۰۵.
- حلیمی جلودار، حبیب‌الله و پاتیار، عزت‌الله (۱۳۹۳). خدمت سربازی حرفه‌ای از منظر قرآن و نهج‌البلاغه. سیاست دفاعی. سال بیست و دوم، ۸۶: ۲۰۰-۱۷۳.
- حیدری، محمد؛ آما، کامران؛ عمادی‌فرد، رضا؛ ناصح، ایمان و ابوطالبی، شهرام (۱۳۸۸). بررسی تغییرات ایجادشده در تناسب هوازی و تحمل عضلانی سربازان ارتش ایران در طول دوره آموزشی سربازی. مجله دانشگاه علوم پزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران، سال هفتم، ۴: ۲۸۲-۲۷۷.
- دری نوگورانی، حسین (۱۳۸۰). نظریه تحلیل اقتصادی نظام‌وظیفه عمومی. مجله سیاست دفاعی، سال دهم، ۳۴: ۷-۴۶.
- رحمانی، جمال؛ یکانی‌نژاد، میرسعید و درستی مطلق، احمدرضا (۱۳۹۶). بررسی اثر دوره آموزش خدمت سربازی و سبک زندگی بر وضعیت تن‌سنجی سربازان. مجله علوم پزشکی رازی، سال بیست و ششم، ۱۶۳: ۳۵-۲۶.
- سجادیه، علیرضا؛ اکبری، رضا؛ سرآبادانی، حسین و تراب‌زاده‌جهرمی، محمدصادق (۱۳۹۷). تحلیل اخلاقی خدمت وظیفه سربازی از منظر نظریه‌های وظیفه‌گرا و پیامدگرا. فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، سال هشتم، ۲۷: ۳۱۸-۲۹۷.
- سیدی، سیدمحمدرضا و سیدی، سیدحسین (۱۳۹۵). فهم جوهره تجربه دوره سربازی در اعضای هیئت‌علمی و وظیفه؛ مطالعه‌ای پدیدارشناسانه. اندیشه مدیریت راهبردی. سال دهم، ۱: ۸۵-۱۱۶.
- سیدی، سیدمحمدرضا؛ سیدی، سیدحسین و صلواتیان، سیاوش (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی تجربی خدمت نظام‌وظیفه از منظر سربازان دارای مدرک تحصیلات تکمیلی. پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی، سال پنجم، ۱۴: ۸۶-۶۷.
- سینایی، وحید (۱۳۸۹). دولت مدرن، ارتش ملی و نظام‌وظیفه. دوفصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش سیاست نظری. سال اول، ۷: ۹۵-۱۱۱.
- سینایی، وحید (۱۳۹۴). بررسی نگرش دانشجویان به نظام‌وظیفه، مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد. پژوهشنامه علوم سیاسی. سال یازدهم، ۱: ۹۵-۱۱۸.
- سینایی، وحید و مسعودی، حمید (۱۳۹۱). جامعه‌پذیری و بازجامعه‌پذیری سیاسی در نظام‌وظیفه: مطالعه نگرش دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد. مسائل اجتماعی ایران. سال چهارم، ۲: ۱۰۴-۷۹.
- ضرغامی، مهران؛ جوادی، عنایت‌الله؛ سیار، ثریا و باباخانیان، مسعوده (۱۳۹۷). تعیین بررسی وضعیت روان‌شناختی و رفتاری شایع و غیرشایع در معاف‌شدگان خدمت سربازی متقاضی دریافت گواهینامه رانندگی. مجله دانشگاه علوم پزشکی مازندران، سال بیست و هشتم، ۱۶۹: ۱۶۰-۱۵۱.
- علی حسینی، علی؛ مهدیان، حسین و ربیعی‌نیا، بهمن (۱۳۹۴). بررسی تأثیرگذاری دوره آموزشی سربازی در مرکز ۰۱ ارتش بر شاخص‌های همبستگی اجتماعی. پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی، سال چهارم، ۱۰: ۱۱۲-۱۰۱.
- فیروزجانیان، علی اصغر و جان‌محمدی‌لرگانی، وحید (۱۳۹۷). خدمت نظام‌وظیفه: فرصتی اجتماعی. مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، سال هشتم، ۲۹: ۲۲۳-۲۰۳.

- قادری، محمود؛ سمسار، بهراد؛ احمدزاده، جمال و محبی، ایرج (۱۳۹۶). آسیب‌های اسکلتی-عضلانی شایع مرتبط با فعالیت‌های جسمانی دوره آموزشی خدمت سربازی و راهکاری ارگونومیک جهت پیشگیری از آن‌ها: مطالعه‌ای مروری. *مجله طب نظامی*، سال شانزدهم ۴: ۳۲۵-۳۱۷.

- محمدی‌کارنامی، هادی (۱۳۹۶). بررسی تأثیر دوران سربازی بر توانمندسازی روان‌شناختی، ویژگی‌های شخصیتی و سلام روان سربازان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات شاهرود.

- ملاهادی، محسن و سالاری، محمد مهدی (۱۳۹۹). تأثیر دوره آموزش عمومی نظام وظیفه بر کیفیت خواب سربازان. *علوم مراقبتی نظامی*، سال هفتم، ۱: ۱۶-۹.

- نظری‌زاده، فرهاد؛ میرشاه‌ولایتی، فرزانه؛ احمدوند، علی محمد و عبدالملکی، یوسف (۱۳۹۰). آینده‌پژوهی خدمت سربازی در جمهوری اسلامی ایران (روندهای کلان در افق ۱۵ ساله). *راهبرد دفاعی*، سال نهم، ۳۴: ۸۴-۵۵.

- نیازی، محسن و شالچی، وحید (۱۳۹۲). شکل‌گیری نظام وظیفه در پیوند با پروژه ملت‌سازی حکومت دوره پهلوی اول. *جامعه‌پژوهی فرهنگی*، سال چهارم، ۲: ۱۱۷-۱۵۵.

- هومن، حیدرعلی (۱۳۹۱). شناخت روش علمی در علوم رفتاری. تهران: سمت.

- Andreassen, S., Randers, I., Ternulf Nyhlin, K., and Mattiasson, A. C. (2007). A meta-analysis of qualitative studies on living with oesophageal and clinically similar forms of cancer, seen from the perspective of patients and family members. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-Being*, 2(2), 114-127.

- Clever, M., and Segal, D. R. (2012). After conscription: The United States and the all-volunteer force. *Sicherheit & Frieden*, 30(1), 9-18.

- Creswell, J. W., & Clarck, V. L. P. (2018). *Designing and conducting mixed methods research*. SAGE.

- Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277-1288. <https://doi.org/10.1177/1049732305276687>

- Jehn, C., and Selden, Z. (2002). THE end of conscription in Europe? *Contemporary Economic Policy*, 20(2), 93-100.

- Leon-Guerrero, A. (2018). *Social Problems: Community, Policy, and Social Action*. SAGE Publications.

- Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York : Free Press.

- Poutvaara, P., & Wagener, A. (2007). Conscription: Economic costs and political allure. *The Economics of Peace and Security Journal*, 2(1).

- Rubington, E., & Weinberg, M. S. (2010). *The study of social problems: Seven perspectives* (7th ed.). New York, NY: Oxford University Press.

- Timulak, L. (2009). Meta-analysis of qualitative studies: A tool for reviewing qualitative research findings in psychotherapy. *Psychotherapy Research*, 19(4-5), 591-600.